

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Ն Ո Ր Ծ Ր Ա Գ Ի Ր Վ Ա Ր Ա Գ Ա Ե Ր Կ Ի Ա Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն*

Ա. Եվ որովհետև Վարագա վանուց յուր միակ նպատակն է ժառանգավորաց դպրոցի կրթության գործը, որ պարտականություն կրեն մեր վերա, որ առավել քան դամեն բան ծկեղեցվո շահ մտածել, ուսյալ և շնորհալի ժառանգավոր, թե՛ քահանա և թե՛ վարժապետ, որոց պետք ունի. ո՛չ միայն գլուղական ժողովուրդ, այլև քաղաքացին. թող այս՝ հաստատել և կազմել միաբանական դասն, որ լինի ուսյալ, անձնանվեր, բարեկիրթ, որ կարենա ժամանակի պահանջման համեմատ Հայոց անհովիվ ծկեղեցին կառավարել և բարեզարդել:

Բ. Եվ որովհետև այս ձեռնարկություն հառաջ վարելու համար առանձին ջանք, առանձին ուշադրություն և մեծ հոգատարություն պետք է, ուստի Վարագա խառն տնտեսական վիճակը անհրաժեշտ կարևոր է բարեփոխել և որոշել, այսինքն բուն վանից ներքին տնտեսություն և դպրոցի կառավարություն ազատ պահել արտաքին երկրագործության շարաշար զբաղանքին: Երեսուն տարիներ ի վեր եղած փորձառություն բավ համարելով, պետք է ուշաբերինք և փորձառական իմաստությամբ կարգադրենք այս տնտեսական խնդիրը:

Գ. Վարագա վանուց բոլոր գործառնության յուրաքանչյուր մասն պետք է երեք ճյուղի բաժանել և մեն մի ճյուղերու համար

երեք տեսչություն հաստատել. մի տեսուչ բուն վանից ներքին տնտեսության և մատակարարության, մի տեսուչ առանձին դպրոցի կառավարության և հսկողության, մի տեսուչ ևս երկրագործական բոլոր տնտեսական գործառնությանց, և այս յուրաքանչյուր տեսուչ պաշտոնեին՝ առանձին կանոնական օրենք և հրահանգ տալով, զիրենք ըստ սմին պատասխանատու ճանաչել վանուց վարչական խորհուրդին առաջ:

Դ. Երկրագործության բոլոր գործառնությանց մասն հանձնել երկրագործության տեսչին և Վերի ախոռը բացարձակապես պետք է նկատել իբրև առանձին ագարակ վանուց, յորում պետք է լինի տեսչին բնակություն անբաժան կերպով. ամենայն փրկագործական գործառնությունք պետք է հոն կեդրոնանան. թե՛ տարեկան վարձու մշակներ, թե՛ ամարան ամբողջ սարակներ, ջրկալներ և այլն բնավ երբեք վանուց հետ հարաբերություն չպիտի ունենան:

Ե. Ամենայն պետք, որ երկրագործության աշխատանաց կվերաբերի, պետք է հոն պատրաստել կերակուր և այլն. վանուց նախիր պետք է հոն տեղավորվին և նույնիսկ կթան տավարներ. հոն պետք է լինին տնտեսականաք. որչափ պետք որ լինին երկրագործական աշխատանաց, առանց զրկանք մի ընելու պետք է հոգա տեսուչը և ավելորդ վանք բերն. պետք չէ մտաբերել, թե այնտեղ խնայություն և ճշտություն չէ կարելի պահել, զի այդ ամեն տեսչին հավատարմութենն կախումն ունի. կաթնատուն և տնտեսատուն լավ է որ ախոռներեն քիչ մի բացակա շինվին և ջուրը մոտ լինի:

* Խրիմյան Հայրիկի ներկա աշխատությունը, որը ինքնագիր է, մեր խմբագրության տրամագրության տակ է դրել իր բարեկամներից մեկը. նկատի ունենալով, որ այն բացառիկ արժեք ունի հայ տնտեսական մտքի պատմության համար, հարմար դատեցինք տպագրել մեր ամսագրում:— ԽՄԲ.:

2. Վարի ախոռ երբոր իբրև ագարակ որոշվի, հայնժամ պետք է միշտ հետզհետե կարևոր շենքեր պատրաստել՝ թե՛ ախոռ, թե՛ տնտեսություն, թե՛ հյուրանոց ամառան և ձմեռան. մասնավորապես խիստ կարևոր է երկրագործության գործիքներուն և սայլե-

րուն իսկ առանձին տեղ պատրաստել, որ շփշանան թե՛ արևու և թե՛ ձմեռան ատեն ձյունի և անձրևի տակ: Ամեն գործիքներու նորոգություն և պատրաստություն պետք է ձմեռան և դեռ գարուն չեկած տեսնվի:

ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ

է. Թողլով վանուց ներքին տեսչության և դպրոցի տեսչության մասեր գոնե այժմ, միայն երկրագործության մասին պիտի գրեմ և հայտնեմ իմ համոզումս ո՛չ եթե վերացյալ մտածությունը կամ խոսքով, այլ առավել ընդ երկար փորձառությունը, որ միշտ իմ մտքիս առարկա եղած է, և նույն-իսկ այժմ, որ բացակա եմ Հայրենիքեն և Վարազեն:

Ը. Վարազա ընդարձակ և ճապաղ հողագործության շրջանակ պետք է ամփոփվի, պետք է հին դրություն փոխվի: Եթե մեք այսօր, որ զարգացյալ եմք, դիր և ուսումնունիմք, որ մտածել, հնարել գիտեմք, երկրագործական տնտեսությունը վարեմք այնպես, ինչպես կվարե գյուղացին, շատ ողորմելի և նախապաշարյալ կլինիմք, և շունելով ոչ ինչ հառաջադիմական մրցումն, կհավասարիմք ռամիկ գյուղացվույն, և թերևս քան գյուղացին ավելի հետադեմ, դի գյուղացին յուր ինքնաշխատությամբ տնտեսական հաշիվը կառավարել գիտե, այնինչ մեք ամենայն ինչ վարձակալով և դրամով կգործեմք, այնպիսի երկրի մեջ, որ արդյունքը դին և արժեք չունին:

Թ. Ուստի պետք է երկրագործության դրությունը, որչափ կարելի է, փոխել, այսինքն տարածություն ամփոփել, և ի գործ դնելով արվեստ և հնարագիտություն՝ ավելի արդյունք քաղել քիչն՝ քիչ ծախսով քան թե շատեն՝ շատ ծախսով: Բացատրենք օրինակով. փոխանակ տասն արտ-վարելու և ցանելու և ջրելու և քաղելու, լավագույն է յոթն արտ վարել և քաջապես մշակել և նույն արդյունք հանել. և թե ի՞նչ է քաջապես կամ արվեստապես մշակել. այդ շատ դյուրին է, դժվարին բան չէ, միայն թե մտածեք, փորձեր անեք, երկրագործության վերաբերյալ գիրքեր կարդաք, լրաբերի հոգվածներ կարդաք: Այս դրությամբ կարող կլինիմք արտերուն մի ջուր ավելի տալ:

Ժ. Վարազա հողագործության տարածությունն ամփոփելով, պետք է սահման դնել յուր հողագործական դաշտերուն: Նախ և առաջ՝ նոր գյուղի կետիկ երեք շմակել. նախ որ դժվարին է, երկրորդ՝ քանի որ այժմ իբրև արտատեղ սահմանված է և բավական արդյունք կբերե, հարկ չկա բնավ ցանք անել

հոն: Վարի դաշտն ևս ուրիշ կերպ կարգադրության տակ դնել, իսկ անտի վեր մնացած Վարազա երկու դաշտերը շատ և բավական են, եթե բարվոք մշակվին: Խոտի մշակություն որչափ կարեմք ընդարձակել, այնպես որ գոնե տարին երեք և չորս արտը կորընկանի տեղ վարվի. խոտի ընդարձակ մշակություն չէ թե միայն ծախելու համար է, այլ առավել ևս ոչխարաց և այլ անասնոց համար, որոնք ամբողջ ձմեռը չոր հարդով կսնանին, և գարնան խեղճ կովերուն պոչեն բռնելով վեր կհանեն, որ հորթ կուտան, կաթ կուտան, յուղ կուտան: Ամենամեծ զրկանք է՝ այս խեղճ կովերուն, սորա համար որ ձմեռան կաթի և մածնի հասրաթ կմնան խեղճ միաբանք և դպրոցի տղաք:

ԺԱ. Գրեցինք, թե մշակություն պետք է ամփոփվի, պետք է գիտնաք, թե սորա օգտակարությունն և շահն ինչ է. նախ ատով ամեն աշխատանք և ծախք կհամառոտվի, վարել կհամառոտվի, վասնզի գութան մինչև մայիսի վերջ գուցե կլրանա, և ամեն արտեր կութնավար կլինին: Ես կասեմ, որ միայն քառասուն չափի տեղ վարել բավական և շատ է, դի այլ սերմեր ևս կցանվին, թե՛ գարնանացան ցորեն և թե՛ տարեկան և գարի, որոց տեղեր լավ ևս է, որ աշնան գութանով վարվին: Վարերուն հետ ջրկալներն ևս կհամառոտվին, նմանապես քաղող սարակներ և այլն:

Եթե ասեք՝ երբ մշակներ գութան թող տան՝ ի՞նչ բանով զբաղին, կարծեմ թե Վարազ երեք փորձ արած չէ վարած արտը կրկին դարձունել. Հայր Մեսրոպ այս բանը լավ գիտե, Խարբերդ գնացած ժամանակ, Կարնո հողագործներն ևս կրկին հողը կդարձունեն արորով կամ որ է շարա ըսված գութանով, որո համար կպատմեն, թե Իլեսկ մի վարպետ կա, որ շատ լավ կշինե, և այժմ գործածական է Վանա գյուղեր:

ԺԲ. Վարազա արտերուն մեծ մասը, գրեթե մեծ մասը դարձվար են, ոմանք ևս «սեմերի» ձև ունին, և արտերուն այս դիրք մեծ վնասակարություն ունի երկրագործության թե՛ աշխատության և թե՛ ծախուց առավելության մասին: Նախ որ շատ ավելի ջրկալներ պետք կլինին, երկրորդ՝ ջրատար լինելով թե՛ ցանված սերմեր կտանին դեպի վար, և ա-

ռապար տեղեր շեն կրնար բավականին ջուր խմել և ասով ցորենաբույսեր միշտ ծարավ մնալով ցամաք և վտիտ կմնան: Թող այս՝ այդպիսի արտերը իրենց պարարտություն չեն կրնար պահել, այլ միշտ տարվետարի ավելի կավերին, վասնզի հորդ անձրևներ գալով միշտ վերի հողեր վարելով դեպի վար կտանին և ասով պատվական հողն ջրատար կլի-

բերան պետք է մեծ թումբ մը զարնել, և երբ ջուր վերեն հողեր քշելով կլեցունեն թումբին առաջ, էն ժամանակ դարձյալ թումբ բարձրացնելու է. և այս կերպով արտ յուր հավասարակշռություն կգտնե: Իսկ երբ արտ մեծ է, հայնժամ պետք է երկու և երեք տեղեր թումբեր զարնվին: Եթե ասեք արտեր կպղտրկնան, այո՛, բայց ավելի արդյունա-

Երկու կաղնի կոճակ կոճակի

նի, որով և արտն անարտաբեր կդառնա: Եվ ի՞նչ է սորա դարմանը. շատ դյուրին է, պետք է գոնե տարին մի արտ կարգադրվի կամ ի գարնան կամ աշնան. արտի վարի

բեր կլինին: Միթե չե՞ք կարող հեռատեսել, թե այս դրության մեջ մնալով և միշտ հեղեղատար ու ջրատար լինելով, միշտ ձորեր կընդարձակվին և արտերը ավելի կավերին և

կազմակերպման: Եվ որովհետև Վարազա վանք չունի ուրիշ կալվածական եկամուտները, յուր ապրուստի կյանքը՝ միշտ յուր հողերեն է, և ի՞նչ քան կա հաստատուն կալված, առավել քան զհողը: Ուստի, ըստ իս, Վարազա մշակութուն արդյունավորելու համար և երկրագործության մեծ դուրսություն տալու միակ և միակ միջոցն է նորա դաշտեր և արտեր արվեստով կարգադրել: Կարծեմ թե նախնիքն ևս այս բանը մտածելով, քանի քանի փոքրիկ արտերը կարգադրած են, որ կերևին Վերի ախոռի մոտերը. պետք է գիտնաք, որ երկրագործության առաջին պետք մշակելի արտերուն կարգադրությունն է:

ԺԳ. Գիտե՞ք, Վարազա մշակութուն ծախուց մեջ տարեկան մեծ գումար մի կերևա. և այդ է ջրկալուց ավուրչեք, և այս դիտողություն ըրած էր Հայր Մեսրոպ, թե Վարազա արտերը Առճակու արտերու նման չեն, ջուր չեն բռներ և այլն: Այո՛, շատ ճիշտ է, և պատճառն այն է, որ Վարազա արտերը առանց կորիի կըրվին. պատճառն ի՞նչ է, չգիտեմ, միայն կասեն անհարթ է, հողը տարբեր է և այլն: Բայց պետք է գիտնաք, որ դորա միակ պատճառը արտերուն անկանոն դիրքն է: Ուրեմն եթե վերի դիտողության համաձայն՝ արտերը կարգադրվին, անշուշտ հայնժամ կարելի կլինի կորիներ քաշելով արտերը ջրել, և ասով ջրկալի տեղ՝ մի ջրկալ բավական կլինի: Բայց դարմանալին այն է, որ այս բանի համար մի մեծ նախապաշարում կա, վասն զի շիտակ արտերուն ևս կորի չեն քաշեր, ինչպես Բրուտի արտ և այլն: Շուշանց շատ ուղիղ արտեր կան, անոնք ևս կորի չեն քաշեր, նմանապես քաղաքի շրջականեր: Գուցե Վարազն ևս ասոնցմե նախապաշարված է: Որչա՞փ ցանկալի կլիներ գոնե Վարազա մշակություն իբրև տիպար ագարակ լիներ այլոց:

ԺԷ. Արտ վարելու եղանակ դարձյալ նույն հնություն մեջ մնացած չէ զուլգ գոմեշ երկու զուլգ եղ պետք են. այնինչ մի զուլգ գոմեշ և մի զուլգ եզնով նույն խորունկությամբ կարելի է վարել. Եվրոպիոն նոր գութաններ գործածելով, կամ ինչպես կոչումը Թորոսյան օրինակ տեսնելով, այժմ կշիռն և հաշողած է փորձը, և միանգամայն աժանագին: Թող այս, լեզկա վարպետի շինած պեշոտան ևս բավական գործ կտեսնա, մանավանդ կըրկանակի վարելու համար: Գիտեմ, պիտի ապեք, թե դու այդ փորձերը արիր, ինչո՞ւ համար չշարունակեցիր: Շատ անիրավություն է, եթե այս խոսք իմ դեմս բերեք, մտածելով թե Հայրիկ հանգի՛ստ մնաց յուր Հայրենիքում:

ԺԸ. Սերմի ընտրություն և ցանելն ևս ուշադրության արժանի է: Արճիշտ գավառ, որ զրացի է մեզ, քանի՞ խնամով ընտրություն կանե սերմին: Ընտանիքներ քաղած ժամանակ արտ կերթան և նույնիսկ պատվական հասկեր որոշելով ընտրություն կանեն սերմին: Իսկ մենք այդ բանին շատ անուշադիր եմք, գոնե՞ մաղելով անգամ չենք մաքրեր, վտիտ հատեր, ճտիկներ և այլ օտար սերմեր գտնելով: Երանի թե հառաջ արտ մանկովի և ապա ցանվի, վասն զի բազում հատիկներ մեծ կոշկոռներուն տակը իյնալով կկորսվին, արտեն մասն եւ ջրատար կլինին, մասն մի ևս ջրկալի տակ կերթան մինչև հանդունդ և այս կերպով, կարելի է ասել, որ սերման կեսը ի կորուստ կերթա: Խարբեղցիք ջրելով և հետո ցանելով մեր կեսին չափ հազիվ կցանեն, սերմեն ևս կշահին:

ԺԹ. Այժմ գրեմ քաղելու մասին, թե քանի՞ համրաքայլ և հետևակ է մեր խեղճ մանգաղը, այնինչ մշեցին, այլազանություն դերանդի կգործածեն, որ ձիավորի պես առաջ կերթա: Ասացեք, «Հայրիկ, մեր ցորյանը ավետիք է, կթափի, մանավանդ երբ ժանգ զարնե»։ Ես կասեմ, եթե ժամանակին քաղվի, բնավ չի թափիր. թող այս, ի՞նչ հաստատ օրենք է, որ ամբողջ Վարազա արտերը պետք է ավետիք ցանվին. ի՞նչ կլինի, որ մասն մի ևս հաճար կամ ճերմակահատ ցանվին, որ կղիմանան բավական ժամանակ: Միտքս եկավ, պետք է ողբամ հնձելու մեքենային համար, որ այն ևս իբրև անպետ աշքե ճրգված և քանտարկված է, տպարանի բախտին հանդիպելով. տարբերությունն այս է, որ մինն բռնով ենեն և մյուսն նախապաշարուն մեն դատապարտված են: Իրավունք է բանտարկել այդ ամենածանր մեքենան, զի քանի որ Վարազա անկարգ արտորայք կարգադրված չեն, մեքենան պիտի վրե այդ բանտարկություն, պիտի ժանգոտի և ապագային վկա պետք է լինի անցյալ հնության նախապաշարման:

ԺԺ. Քաղված ցորյաններն ի կալատեղ կրելու գործն ևս տաժանելի և դժվարին է Վարազա համար յուր դարավեր դիրքերով. սորա համար քանի քանի փորձեր եղան. Վարի դաշտ ախոռ շինվեցավ, քանդվեցավ անպաշտպան մնալով. նմանապես խաչ աղբուրի մոտ, որոց ավերակներ պիտի մնան ի հիշատակ խրիմյանի անմիտ ձեռնարկության: Հայրիկ մի սկզբունք ունի, այն է՝ դուրսություն տալ մշակութուն ամեն կերպ գործառնություն, և միանգամայն գթոտ սիրտ կրելով, ոչ միայն մարդուն համար, այլ ևս անասնոց. սորա համար աշխատեց

թեթև սայլեր շինել: անոնք ևս ջարդ ու բուրդ եղան: Այժմ ուրախ եմ, գոնե Կարնո թեթև սայլերին կգործածվին վանուց մեջ. բայց ցորենաբարձ սայլ նույն կմնայ: Թեև վերջին անգամ շինել տվածս մարան բավական փոքր և թեթև էր. ով գիտե այժմ այն ևս գուցե փոխված, նորեն հին ծանր մարան շինված է, ի՞նչ կլինի, որ ավելի փոքր շինվի մարան, այնպես որ մի զուգ գոմեջ ամենայն դյուրությամբ վարենա քաշել. և փոխանակ մեկի երկու սայլ գործածելով, որչա՞փ կդյուրանա հայնժամ փոխադրության գործը և ցորենադեզեր խիստ շուտ կբերվին ի կալատեղ: Վանուց ընդարձակ սահմանին այն տեղեր, ուր փոխադրության ճամբաներ պետք են, խիստ կարևոր է, որ կանոնավոր ճամբա շինվին, պետք եղած տեղեր հաստատուն կամուրջներ վառուցվին. և գիտե՞ք որչա՞փ դյուրություն կուտան երկրագործության ամեն գործառնությանց, եթե սայլերուն առաջ հարթվին ամեն խոշորագույններ, և ասով խեղճ անասուններն ևս կազատվին տանջանքեն:

ԺԸ. Կալատեղի պատրաստություն մեծ դյուրություն կընծայե ցորյան կալսելու համար, մանավանդ երբ կալսող գործիքներ լավագույն լինին՝ թե՛ կամնասայլեր և թե՛ ճարճառներ: Կա մի ուրիշ տեսակ կամնասայլ, որ տափակ չէ, այլ կլորակ ձև ունի ինչպես սայլի սունակ, որու վերա շարված վրինեն փոքրիկ երկաթե ուրազներ, որ վարժեմ շատ ավելի գործ կտեսնա քան գուսփակ կամնասայլ և կլոր լինելով դյուրապես կգործածվի: Այն կալատեղեր, որ մարգագետին են, ցորյան շատ մաքուր ևսմնա թե՛ հողեն և թե՛ քարեն: Բայց կալատեղի հատակ եթե մաքուր և հաստատ սալարս լինի, ավելի դյուրություն կուտա կալսելուն և միանգամայն ցորյան մաքուր կմնա:

ԺԹ. Բարեբախտ է վարագա վանքը, որ մի լավագույն ամբար ունի, որ հիշատակ է Գաբրիել սրբազանին. Աստված լուսավորե յուր հոգին: Միայն թե շատ ափսոս եղեր է, որ ամբարին հատակ ցած մնացած է բակի հատակեն, ուստի ամբարին հատակը լեցնել բարձրացնել չի վարելի, ավելի դյուրին է ամբարի շրջապատը գոնե երեք վանգուն հեռավորությամբ հողը պարպել այնչափ, որ ամբողջ հատակը գոնե կես կանգուն բարձր մնա, մանավանդ արեւելյան կողմ Սուրբ Հովհաննես եկեղեցվո դռան միջոց, ուրտեղեն խոնավություն վանցնի մինչև ամբարը և կմնասե թե՛ սայլուր լինի և թե՛ ցորյան: Եկեղեցին ցած է մնացեր հատակեն, սորա համար ավելի խոնավ ցուրտ կլինի ի ձմեռան. երանի թե բակի հատակը գոնե հետըզհետե պարպելով վանգունեն ավելի իջնար,

այն ժամանակ տաճարին դիրք շատ փառավոր կլիներ, եկեղեցվո գավթին հատակն ևս լեցվելու պետք ունի մեկ թիզեն ավելի:

Ի. Այժմ հատկապես պետք է խոսիմ երկրագործության գործիքներու վերա, որոց համար ի վեր համառոտ կերպով անցա: Բովանդակ Եվրոպա մեծ ուշադրություն ընելով երկրագործության գործիքներու վերա, երթալով յուր բանեցուցած գործիքներ վկատարեցա գործվին. որչափ կարելի է պետք է օրինակ առնենք գոնե միայն այն գործիքներեն, որ մեր երկրին հանգամանաց կհարմարին: Գլխավոր գործիքը առաջին գուլթանն է, որ այնչափ լավ շինված է՝ վերջին փորձ և գյուտ, որ միայն երկու ուժեղ ձիով վլարեն հավասար մեր խորունկության և այն ևս արագությամբ, այնպես, որ մի ավուր մեջ մեր երկու ավուր գործ կտեսնա: Նոքա արդեն գոմեջ չունին, եզն ևս չեն գործածեր, վասն զի ձին ամենայն կերպով առավելություն ունի քան զգոմեջ, որ ոչ ցրտույն կդիմանա և ոչ տաքուն. և քանի՞ առավել փափուկ է և դարման կպահանջե թե՛ յամարան և թե՛ ձմեռան. կթվի թե ամենածանր գործիքներ պատճառ եղած են գոմեջ գործածելու, ինչպես գուլթան և սայլ, մանավանդ ճամբաներ դարձվեր են ինչպես վարագա. բայց երբ գուլթան թեթև լինի, նմանապես և սայլ, այլևս ի՞նչ պետք կա գոմեջ գործածել: Ուստի շատ շահավոր է և միանգամայն մշակաց համար դյուրագործ, եթե միայն եզ գործածվի և վերջանա գոմեջի գործածություն, միայն թե պատվական ուժեղ եզներ հասցնելու է: Եվ որովհետեւ ձին ևս յուր առավելություն ունի, շատ օգտավոր է, եթե խառն կերպով գործածվին թե՛ մանկեռան համար, թե՛ սայլերու համար և թե՛ կալսելու համար ձին պիտանիություն ունի, թողո՞ւմ որ ձին ուրիշ այլևայլ բաներու մեջ ևս վգործածվի, սակայն լավ է, որ երկրագործության ձին յուրահատուկ գործոց մեջ գործածվի: Ուստի երբ երկրագործության համար հնագույն ծանր և կույտ գործիքներ փոխվին և նոր հետզհետե հնարյալ գործիքներ գործածվին, այլևս գոմեջներու պետք չկա, որով մշակական աշխատություն մեծ մասամբ կդյուրանա: Եվ որովհետեւ եզներ կովերեն կհառնին, սորա համար ամենամեծ խնամք պետք է կովերու մասին, միշտ ջանալով սերունդ ազնվացնել. և այս կլինի միայն լավագույն և հատընտիր ցուլեր պահելով, և եթե երկրին մեջ հազվագյուտ լինի, հարկ է հեռավոր տեղերի գնել և բերել:

Արդեն վեր հիշատակեցի, թե կովեր ոչ ինչ նշանակություն ունին երկրագործին աչքին առաջ, մանավանդ ի ձմեռան բոլորովին զրո-

կանք կանեն կռվերուն, միայն չոր հարդով կապրին խեղճ անասուններ, այնպես կլինին, որ վաշի և ոսկոր կմանան. շատ անգամ կներստին և ալլեա վեր ելլելու չեն կարող, մանավանդ հղի կռվեր: Այս մասին գիտես թե մշակին և տանտարիոր խղճմտանք մեռած են, չեն մտածեր բնավ թե կռվն է, որ հորթեր կուտա, և ձմերան ատեն երբ ոչխարներ կցամբին, կռվն է, որ կաթ կուտա, կլնու կերակուրին պետքեր, թան, մածուն և յուղ մատակարարելով, հապա թանապուր, որ մշակին և վանուց միաբանության կյանքն է: Կռվերու ախոռ պետք է որոշ տեղ լինի, նմանապես մատաղ հորթիկներուն, մասնավորապես խնամք տանելով գոնե օրը մի անգամ խոտ ուտեն և վաթնատու կռվերուն առավել ևս խնամք պետք է: Ծակնդեղ մշակելով մերթ ևս անով սնուցանել, ավելի կաթ կուտան և առատապես կվայելեն վանուց միաբանություն և մշակներ: Ընդհանրապես թե՛ աշխատավոր անասունը և թե՛ կաթնատու պետք է լավ դարմանվին, դի մի մասին աշխատություն ուժ պետք է և մյուս մասին ալլելի սնունդ և կերակուր, որ ուտե և կաթ տա:

ԻԱ. Մեր երկրի գյուղատնտեսության մեջ սովորաբար անասնոց դարման հարդ և խոտն է, և առավել հարդ, այնինչ եվրոպացիք ուրիշ շատ տեսակ բաներ կպատրաստեն անասնոց դարմանի համար: Մեզի համար բաղլան պահոց կերակուր է, իսկ եվրոպացիք միայն ձիերուն կկերցունեն խոշոր-խոշոր աղալով, և այլ սորա նման շատ բաներ: Վասնզի նոքա փորձած են, որ հարդ շատ նվազ սնունդ ունի յուր մեջ, այնպես որ մի սակառ հարդ 2 օխա ձակնդեղի զորության չի հավասարիր. սորա համար նոքա հարդ անասնոց տակ կփռեն և անտի կտանին աղբանոց, վասն զի առատ աղբ պատրաստել իրենց շատ թանկագին է: Թե՛ խոտ և թե՛ հարդ ձմերան համար պահելու կերույն ևս շատ կարևոր է: Մեր վանուց խոտերը Վերի ախոռի մոտեր դիզվին ամբողջապես քանի դեզ որ կլինի: Դեզերուն համար պետք է հարմար դիրքեր որոշել. յուրաքանչյուր դեզ ճիշտ քառակուսի կամ երկար քառակուսի բարաշար պատեր պիտի ունենան գոնե երկու և կես կանգուն բարձրությամբ, որ արածող անասնոց բերան չի հասնի. այս պատերը միանգամայն նեցուկ և հաստատություն կլինին դեզերուն. հարկ է նաև վանդակաշեն դռներ շինել դեզատան: Կա նաև ուրիշ մի կերպ, որ ավելի հարմար և տնտեսական է, այսինքն ընդարձակ տեղ մի պատել երեք կանգուն բարձրությամբ, որ ամբողջ դեզեր պարունակե. միայն թե դեզեր իրարմե բավական հեռու լինելու են, որո դռան մոտ

հարմար է պահապանին մի քոշի շինել, որով կապահովվին դեզերը: Քաղված խոտերը բուրդն ևս շաղկով կրել մինչև ի դեզատեղը բավական տաժանելի է և ավելի ավուրեք կերթա, այլ պետք է փոքր սալով կրել, մի դուլգ եզնով, իսկ այն մասն, որ ձորերու մեջ են, միայն անոնք պետք է շաղկով հանել սալի աղուրին վերա: Իսկ Վարի դաշտ ցանված կորնկանը միայն ծախել: Թե՛ ուտին և թե՛ ջրաբքի առվույտ մշակելն ևս շատ օգտակար է ձմերան համար: Վարազա սահմանին վան այնպիսի տեղերը, որ եթե համարան քանի անգամ ջրվին բնական շալի կդառնան, որով երկու կերպով օգտակար կլինին. մին այն է, որ ինքնաբույս վլինին առանց մշակության և երկրորդ՝ ավելի սնունդ և զորություն ունին ինքնաբույս խոտեր քան մշակված կորնկան: Իսկ ձմերան հարդ պահելու կերպն շատ գեշ է, երբ կլցվին ծածկված մարագի մեջ. որով կտաքնա հարդ և գոյացած փոշիներով կդառնան: Ուտի լավագույն է, որ հարդ բացօթյա տեղ պահվի, որով հարդը թարմ և անուշ կմնա և անասուններ շատ ախորժանոր կուտեն: Բուրդ մահմդանից գյուղերի այսպես կպահեն հարդ, և լավ գիտեն պատասպարել հարդի տեղի շրջապատը և վրան, որ բնավ անձրևեն և ձյունեն չի վնասվիր: Մեր Վարազա Վերի ախոռի մարագ պետք է հատկացնել յամարան սարակներու պառկելու տեղ և ի ձմերան երկրագործության գործիքները պահելու: Թող այս, հայտնի է, որ երկրագործության համար դեռ կարևոր է, որ ախոռին մոտ ալլեալ շենքեր կառուցվին, որ պետք են ընդհանուր գործառնությանց համար:

ԻԲ. Մեր երկրի երկրագործ ժողովուրդը երբոր մի արտ մեկ-երկու տարի մշակե՝ այնուհետև թող կուտա, որ արտ հանգիստ մնալով կորտանա և ուժովնա: Սորա բնական պատճառն այն է, որ հողն իբրև մայր երբ կսնուցանե բույսերը, հայտնի է, որ յուր կենսական ուժերը բույսերուն տալով ինքն կտկարանա, և միայն հանգիստ մնալով յուր ուժերը վերստին կատանա: Այս կերպով մի երկրագործ տուն պետք է շատ հող և արտեր ունենա, որպեսզի կարենա հոգնած արտերուն հանգիստ տալ: Բայց եվրոպացի երկրագործը մեզ պես չի մտածեր, նա այնպես գյուտեր և միջոցներ գտած է թե՛ արվեստին գիտության և թե՛ փորձառության, որ մեկնույն արտ ամեն տարի շարունակ կմշակե առանց երբեք հանգիստ տալու: Եվ ի՞նչ կանե, գիտե՞ս, երկու միջոց ի գործ կառնե, մին այն է, որ արտին զորությունը՝ աղբ տալով կլցուցանե, երկրորդ միջոցն այն է, որ սերմերը կփոխե: Նա արվեստն սորված է, թե ցորենի հունձ վերցնելն հետո ի՞նչ պետք

է ցանկել։ Մեր երկրացիին էլ գիտեմ մի բան, բանջարեղեն ցանված պարտեզին տեղը նույն աշնան վարելով ցորեն կցանեն և կըրկենապատիկ արդյունք կստանան, և սորա պատճառ առատ-առատ տված աղբն է։ Ինչ զարմանալի է, որ այն ահագին խոշոր-խոշոր բույսերը, ինչպես լըհանան, կլմպոզ, սոխ և այլն չեն կարող աղբված արտին զորություն սպառել, և սորա պատճառը ցույց կուտայ երկրագործության արվեստը, թի այն բույսեր, որոնք սերմ չեն կապեր, ինչպես ցորյան, գարի և այլն, նոքա իրենց սնունդի զորություն օգնեն կառնուն, այս պատճառով հողը յուր զորություն մեծ մասամբ կպահեն։ Աստի պետք է ուսանիմք, որ աղբը ամենամեծ պիտանություն ունի երկրագործին համար։ Ավաղ, որ մեր երկրագործներն այս բանը չեն հասկնար, մասնավանդ գյուղացիք, դեղադեզ աղբերը կդիզվին տուներուն առաջը։

Այլ հազար ավաղ, որ Վարաքն ևս չի հասկընար այս բան, և այնքան ահագին քանակությամբ գոյացած աղբերը, որով տարին գոնե մերձակա չորս հինգ արտեր կաղբվին։ Եվ ի՞նչ կանեն, ապա կրակին կուտա կվառն։ Վարաքա անցյալ ժամանակներուն մեղադրելի էր այս բան, զի այնքան ծառաստաններ չկային, բայց այժմ, որ շնորհիվ տեսչության և տնկասեր աշխատողաց այնքան ծառաստաններ բարգավաճած են, մինչև անգամ տարին բավական գումարի ցախ կծախվի, խիստ մեղադրելի է փայտ ծախել և աղբ վառել և չգիտնալ հաշվել արդյունաբերության շահը, թե արդյոք քանի մի հարյուր դրուշի ցախ ծախել շահավոր է, թե արդյոք քանի մի արտ աղբել և փրկնակի արդյունք ստանալ և միանգամայն հողը կակղցնել, բարվոքել։

Ուրեմն պետք է փոխել այս վնասակար կերպը, փայտ վառել միայն, թե ի փուռան և թե ի թոնիր։ Եթե վանք մի մշակ գործածե, կարող է շատ կոսող և այլ ցախ բերել տալ։ Հարկ չկա, վասն զի տարվե տարի կանառան ծառերուն ցախը։

Ապա ուրեմն պետք է դիտնալ, վարաքա արտեր պարարտանյութի խնդիրը ամենեն ուշագրավ խնդիրն է։ Վանուց տեսչությունը պետք է երկու տեղ աղբանոց հաստատե, մին Կուղպի բաղաչին գլուխ ջրաղացի առվին կողմն և մյուսն Վարի ախոռին մոտ հարմար մի տեղը. ամեն մեկ աղբանոց 30 կանգուն քառակուսի մեծությամբ պետք է ունենան և երկու կանգունն ավելի խորություն, այնպես որ ջուր և անձրև չկարենան աղբանոցն հյութ վամ ջրացյալ շիրան դուրս հանել, այլ պետք է խնամ տանիլ, որ աղբին զորություն յուր մեջ մնա. արվեստը կուտու-

ցանե մինչև անգամ աղբանոցին վերա ծածկել, որպեսզի արևը նորա հյութ և կազեր վեր բաշխելով չփչացնի։

Աղբանոցին մեջ պետք է ժողովին բոլոր ախոռի կուները, վառված մոխիրներ և վանքին ավելվածք և ամեն փտելի նյութեր, զոր օրինակ փտած ձորտեր և այլն։ Վերի աղբանոցն պետք է տեղափոխվին փոքրիկ սայլով կուլի մոտի շրջակա արտերը, իսկ Վարի աղբանոցն յուր շրջակա արտերը և մինչև հաշ աղբյուրը կրնա կրվի։ Բանջարեղինաց, հետեղինաց արտեր մեծ մասամբ աղբ կուղեն։ Այս այսպես կարգադրելով մի անգամ պետք է որոշել, որ Վարաքա ծառերուն շրջիին բնավ չծախվի, այլ պետք է մեծ ցախատուն մի պատրաստել, ցախապետ կարգել, որ յուրաքանչյուրին ըստ յուրում պիտոյից կարենա բաշխել։

ԻԳ. Թողլով այժմ սերմի մշակության մասն, գրեմ նաև փոքրիշատե ծառատնկոց մշակության մասին, որո օգտակարություն շատ մեծ է և բազմակողմանի շահեր ունի։ Ուրախ եմ, որ վերջի տարիներս վարաքանոց անխոնջ աշխատությամբ բավական ծառատունկեր հասած են։

Այլ որովհետև ծառատնկոց մշակությունն ևս յուր բազմադիմի արվեստն ունի, զոր պետք է թողուլ արվեստագետին, ես միայն տնկելու և բազմապատկելու կերպին վերա միայն գրելով, բավ կհամարիմ։ Փաղաքացւոց սովորությունն այն է, որ ուռի դալեմներ գոնե չորս կամ հինգ կանգուն երկարությամբ կտնկեն. դորա պատճառն այն է, որ փողոցներու մեջ լինելով առանց պատասպարութեան, տված ճյուղեր ապահով չեն մնար, հասնող յուր համար պետք եղած ճպտու կիտրե, անցնող անասուններ ևս նույն կանեն։ Բայց վանքի ծառատնկներ այս արկածեն ապահով լինելով, պետք է ուռի դալեմներ կարճ-կարճ տնկվին՝ 2 կանգուն կես և կամ երեք կանգուն։ Աս կերպի օգտակարությունն այն է, որ յուր դալեմներ շուտ կահին, պինդ և ուժով կլինին, երկրորդ՝ քշտել և մեկ-մեկել դյուրին կլինի։ Երկրորդ կերպն է ծալքով տնկել ինչպես բարդի դալեմ, միայն կարճ պետք է լինի, որ հովին երբեք լուր և տատանվելով չվնասի, մինչև որ արմատներ ձգե։ Երրորդ կերպն է ավելի կարճ տնկել ըսպիսանի պես, կես կանգուն դուրս մնան հողեն. ասոր տված դալեմներ խիստ ամուր և կարծր կլինեն. արտամտոցոց, ձվատանցոց մեթոքն այս է, Շամիրամա առվին եզերք տնկված ուռենիներ բոլոր այսպես են, որով մեծ-մեծ թրհաներ կլինին և կծախեն գյուղացւոց. սակայն այս տրեկվածներ պահպանել և պատասպարել պետք է։ Զորորդ կերպ, որ տիրապես անտառատն-

կոց ձևն է, ուսի քշումած ծառերուն երրորդ տարվան ճյուղեր երբ անտառացան կամեկմեկե, այդ ճյուղերեն ընտրելով լավագույններ, երկու կանգուն ու կես բարձրություն պետք է ունենան այս տունկեր, յուր գլուխ եղած ճյուղեր պետք է մեկ-մեկ թիզ թողնուլ կոռ դանակով կտրել ամփոփի ձև մի տալով գլխույն, և այնպես տնկել: Այս կերպ տունկերը անպիտ արտերու մեջ կամ եզերքներ կըրնան տնկվիլ, առուններ շինելով և ջրելով ցցով ծակել և տնկել քանի մի հազար տունկեր: Իսկ կաղամախի և բարդի համար շեմ դրեր. նոցա հինավուրց եղանակ ավելի լավ է: Լսած եմ, այլ չգիտեմ թե ստույգ է, Պարսկաստանի մեջ կաղամախի դալար ճյուղեր մասն-մասն կտրտելով, հերկված արտին մեջ սերմի պես կցանեն: Երկու կամ երեք տարիեն հետո կտնդափոխեն:

Այսչափս միայն համառոտ և անցողապես գրելով շատ կհամարիմ, ես երկրագործության արվեստագետ վարժապետ չեմ, որ դասխոսեմ ձեզ: Միտս եկավ աստ մի կարելիոր մասն, զայն ևս գրել օգտակար կհամարիմ:

Վարագա վանք, որ այնչափ անձինք ունի յուր մեջ, ամարան ատենը պտուղներու կարոտ կմնան, ուստի անպտուղ ծառերեն դատ պետք է պտղատու ծառերու մի ընդարձակ պարտեզ ունենա, և պարտեզի համար ամենահարմար տեղն է արևոտի մոտի փոս. արտը, զոր ցանկապատել պետք է կամ փուշ տնկելով և կամ ուսի և սուլը տանի ցիցեր երեք մարդ սրիս տնկելով երկու տարվան մեջ անանցանելի ցանկ կլինի և գործածության ևս միանգամայն օգտակար կլինի. մասուրի փուշերն ևս կրնան տնկվիլ. չգիտեմ՝ մասուրի սերմեր ցանելով կրուանի՞, թե արմատով ճյուղեր տնկելու է: Մկնալուշի բարակ ցուկներն ևս լավ ցանկ կլինին:

Այս պարտիզի մեջ տնկելու է ծիրանի, տանձի, սալորի և դամոնի շատ տեսակներ և այլն: Յուրկներ Արամեկտեն բերել տալու է և այս գործը ժրջան Պետրոսի բաժինն է, այժմ կարծեմ Արոտուց դուռն ևս շատ կերեն կծախեն. ցուկներ պետք է շուտով տնկվին, և գոնե երկու կանգուն ու կես իրարմե հեռու: Հայտնի է, որ մի տարվան մեջ դժվարին է բոլոր արտը լեցնել. լավ է, որ հյուսիսի կողմեն սկսյալ դեպի հարավ երթան, որպեսզի վերջի տնկվածներ հով չունենան իրենց վերա: Եթե աշխատվի և բավական դրամ ծախսվի, կարծեմ երկու տարվան մեջ կամբողջանա արտը: Եվ որովհետև այս արտ աղբյուրներու և լճի տակ լինելով, պետք եղած ժամանակ կրնա ոռոգվիլ: Գիտեմ Հայր Մեսրոպ դիտողություն պիտի

անե, թե արտ պտղաբեր լինելով շատ ափսոս է: Պետք է գիտնալ, որ Վարագ շատ հող և արտեր ունի. երանի՜ թե քիչ ունենար և քաջ մշակեր: Եթե լավ իմաստասիրենք՝ հողի ընդարձակությունն է պատճառ, որ թույլ չի տար լավ մշակել: Եթե այսօր եվրոպացին արվեստով լավ կմշակե յուր հողերը, դուրս պատճառ այն է, որ յուր ձեռք եղած հողաբաժին շատ քիչ է. սորա համար նա կստիպվի քաջ մշակել և քիչն շատ արդյունք առնել: Փոս արտը եթե պտղատու պարտեզ լինի յուր արդյունքը բնավ չի կորսնցներ, այլ ավելի ևս արդյունավետ կլինի. թողո՞ւմ պտուղներ, որ մեծ միսթարություն է վանուց, նա շատ փայտ կուտա ժամանակին. պարտեզին մեջ միշտ առատ խոտ կըլուանի, զաններուն և հորթերուն հովանուց կլինի: Պտղատու ծառեր քանի փոքր են անոնց տակ հետեղեն բաներ կրնան ցանվիլ, միայն նայելու է չցանել այնպիսի բան, որ ծառերուն ուժը առնե: Անշուշտ այս պարտիզին մի պահապան և խնամատար պետք է: Ի՞նչ կանեն ուսումն և կարդալ չսիրող վարդապետները, գոնե նոքա թող զբաղին այս պարտիզին մեջ մի սղոց և մի կոռ դանակ ունենալով իրենց ձեռք, բայց գոնե սկզբան մի վարպետ պարտիզպան պետք է: Այլուր դյուղի մեջ շատ կան, որոնք լավ սորված են այդ արվեստ Պոլիս Կարապետ պեյի պարտիզի մեջ: Վերի պարտիզի ծերունի ծառերը այլևս օգուտ չունին, լավ է որ հանվին և անոնց տեղը կաղամախ տնկվին: Միթե Վարագ սահմանին մեջ այգի տնկելու արեգդեմ առապարներ չկա՞ն, ինչպես խաչ աղբյուրի առապար և ուրիշ շատ տեղեր, որք իրենց հարմար հողով և դիրքով կարող են խաղող հասցունել:

Երկրագործության մասին բոլոր գրեցի, շատ դուղնաքյա բաներ են. միայն գրելով և հրահանգ տալով գործ չի ավարտիր, «զի մարդ է, որ գործ է դերկիր»։ մտածել պետք է, հնարել պետք է, միշտ փորձառական ձեռնարկումներ պետք են: Որչա՞փ դժվարին է հնություն և նախապաշարմունք թողնել և նորա տեղ հաստատել հառաջդիմական նորությունը: Գիտեմ, դուք բան մի ունիք հառաջ բերել և ասել. «Հայրիկ, թե երկրագործության այդ բարեփոխություններ ի գործ դնելու համար դրամ պետք է, դրա՞մ»: Այո՛, դրամ պետք է, բայց դուցե դրամ հալթալթվի, ձեռք բերվի, և ես կասեմ՝ ավելի մարդ պետք է, մարդ և հաստատուն կամք, վասընչի իմ գրածներս մեծ մասամբ առանց դրամի, աշխատությանմբ միայն ի գործ կդրվին, բավական է, որ տեսչություն համոզվի, հո՞ժարակամ լինի և միանգամայն սիրահար

երկրագործության աստվածապարզե արվեստին:

Հիշեցեք, մի մոռնաք, թերևս 3—4 տարիներն ի վեր կտքնիմ այս վանուց համար, և դուք կարող եք չափել այդչափ զոհողություններ, զորս մատուցած եմ այդ վանուց համար. հալածանք և պանդխտություն չթողին, որ Հայրիկ գոնն հինգ և վեց տարի կարենար շարունակել յուր ձեռնարկություն Վարազա վանուց մեջ: Եվ այժմ ևս մինչև ի Սիրունի լեռը տարագրված եմ, և այն պահուն, երբ ազգ և էջմիածնի համազգային ժողովը զինքը Հոգևոր Տեր կրնարե Ս. Լուսավորչի Աթոռին, նա գիտես թե կմոռնա յուր անաջակայի ամենածանր պաշտոնին հոգածությունը (որ դեռ անորոշ է, զի թողեր եմ զայն Տիրոջ ամենօրհնյալ կամեց): Եվ ես այժմ նստած ի Սիրունի լեռը, կնայիմ դեպի Վարազ և նորա տնտեսական վիճակ բարվոքելու համար միտքս ի հոգևորեն դարձուցած՝ նյութական հողին վերա կմտածեմ և կգրեմ, չհիշելով Հիսուսի բանը՝ «Թող մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց», զի գիտեմ, թե Վարազա կյանքը յուր հողն և ջուրն է: Ուստի կաճապարեմ, որ դեռ գերեզման չմտած՝ տեսնամ Վարազա վանուց բարգավաճումն և հառաջդիմություն: Ես հավատք ունիմ տեսնալու, միայն թե գործակիցներս էլ նույն հավատք ունենան և աշխատին:

Վարազա վանուց աշխատավոր միաբանություն պետք է ինքնօգնության սկզբունքը իբրև հավատք ընդունի, թե այդ միջոցն է միայն ուղիղ ճանապարհ՝ հառաջդիմության և վանական կյանքին ապահովության: Հետևեալ պետք է, թե Հայրիկի ժամանակ հասած է, եթե Աստված ողջ պահե և մի քանի տարի ևս կարենամ ձեզ օգնել, այդ մեծ բախտ է Վարազա համար: Սակայն չպետք է որ դուք հուսախար լինիք և անհոգաբար նստելով ընդարձակեք ձեր հավատք. «Վա՛շ, Հայրիկ Կոթողիկոս կլինի, այլևս զի՞ պիտո մեզ գործել, վաստակիլ, Վարազա ջրաղացի ջուրի շափ ոսկի պիտի թափի ի մի արագ, և այնուհետև մեր ջրաղաց պիտի բանի անաշխատ: Մեր գործն ևս սրբմա կլինի ըստ վանեցվոց առածին»: Բայց դուք պետք է այժմն հեռատես լինելով նկատեք, թե Հայրիկ ներկա ինքնիշխան և ազատ դրութենեն ելլելով՝

կերթա կկաշկանդվի այնպիսի անձուկ և կաշկանդիչ դրության մեջ, որու վերա կարեոր աչքեր կհսկեն: Եթե աչքս դարձուցած դեպի Վարազ շինել ուզեմ, ի՞նչ պիտի ասեն, պիտե՞ք: «Հայրիկ Կոթողիկոս եղավ Վարազ շինելու համար, թողլով էջմիածնա ավերակներ»: Եթե այժմ մեր առատասիրտ սուլթանեն ամսական առնելով կարող կլինի օգնել, այդ ևս պիտի վերջանա: Կկարծվի թե Կոթողիկոսի գոգն ընդարձակ է, շատ և շատ դրամներ աղբյուրի պես կուգան կլեցվին. դուցե այդպես լինի, բայց Հայրիկի կարկառող ձեռաց բան կդիմանա՞, և մի՞թե կուզե Հայրիկը, որ դրամ քաշող, հարստահարող մանկանի մի ունենա: Այս բաները կանխապես մտածելով՝ լավագույն միջոցը Վարազա մասին ինքնաշխատության միջոցն է:

Ուրեմն իբրև սկզբունք ևս, առավել ևս իբրև հավատքը բռնելով այս միակ միջոցը, պետք է գործել և հարատևել, հայնժամ ևս կհավատամ, դուք ևս հավատացեք, որ Վարազա ապագայն երաշխավորյալ է, և այս բանին միակ պայմանն է՝ հարատևող ինքնաշխատություն, իմաստուն և խնայող տնտեսություն: Իսկ հառաջդիմության պայմանն է փորձառական ձեռնարկություն, զոր մտածելով կստեղծե հնարող ոգին և սորա արդիւնք է ներկա աշխարհիս բովանդակ զարմանալիաց գործեր, որոց վերա հավանաբար թե մարդկային մտաց հանձարն է ստեղծեր զայնս: Տեր Աստված երկիր մարդույն տվավ իբրև մի անսպառ և անհատում դրամագլուխ և ասաց գործել և պահել. Իսկ մարդն այդ դրամագլուխը անհաշիվ կերպով աճեցուց և բազմապատկեց: Վարազ յուր հողերով, դաշտերով, լեռներով, ջուրերով միթե փո՞քր դրամագլուխ է. պետք է այդ դրամագլուխ աճեցնեմք խելքով և արվեստով հետևելով քաղաքակիրթ ազգաց, աղով միայն մեր դատարկ շտամբառներն կլեցվին և մեր քրտանց հացը կշտապինդ կվայելեմք: Ի վերջո հառաջ բերելով Սողոմոնի խրատը, կվերջացնեմ դուզնաքյա հրահանգս, «Ո՛ր գործէ՞ գերկիր, լցցի հացիւ, և որ երթայ՝ զհետ դատարկութեան՝ լցցի աղբատութեամբ»:

1892, հունիս 23,

Երուսաղեմ,

